

A. GIRDENIS, S. RIAUBIŠKYTĖ

VIENA ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ IR PRŪSŲ FONETIKOS PARALELĖ

Z. Zinkevičiaus knygoje „Lietuvių dialektologija“ (V., 1966, p. 90 t.), remiantis J. Tarvydo informacija, pirmą kartą buvo atkreiptas dėmesys į savotišką šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės faktą – balsio *a* labializaciją, jo vertimą *oa* tipo diftongoidu. Vėliau spausdintuose dialektologų darbuose apie tą reiškinį beveik nebeužsimenama¹, bet jo tyrinėjimas iš tikrųjų tebesitęsia. Ypač subtiliais *a* labializacijos stebėjimais pasižymėjo Vilniaus universiteto lituanisčių kuliškės Z. Liaudinskaitės (1976 m.) ir darbėniškės A. Kalniūtės (1978 m.) diplominiai darbai. Pavyzdžiui, A. Kalniūtė pastebėjo, kad Darbėnuose ir jų apylinkėse *a* ryškiau labializuoja moterys, kad senesniųjų informantų lūpose ši ypatybė gerokai blankesnė negu jaunesniųjų ir t. t.

Maždaug yra išryškėjusi ir apytikrė reiškinio geografija. Dabar jau galima tvirtinti, kad labializacijos centras lokalizuotinas pietrytinių kretingiškių teritorijoje, ypač vadinamojoje Plungės zonoje, kuriai, be pačios Plungės, priklauso Ginteliškės, Kulių, Platelių, Stalgėnų ir kt. šnektos. Ypač ryškus lūpinimas prie pačios Plungės. Pastebimai labializuojama ir kretingiškių šiaurės vakaruose, ypač Darbėnų zonoje. Tik nežymus lūpinis *a* atspalvis pastebėtas apie Salantus, Rietavą ir beveik visame žemaičių „dzūkų“ plote. Telšiškiai šios ypatybės, galima sakyti, visai nepažįsta – kartais truputį labializuojama tik Skuodo zonoje ir vakarinėje Sedos zonos dalyje. Šiaurėje nuo lūpinančių prie nelūpinančių šnektų pereinama tolydžiai, pietuose tas perėjimas daug staigesnis. Pavyzdžiui, Stalgėnai ir Žlibinai dar priklauso pačiam labializacijos epicentru, o jau Medingėnuose ar Tveruose nerasime jokių šios ypatybės pėdsakų.

Kalbamoji labializacija *a* > *oa* > *oa* ypač įdomi tuo, kad ji labai primena analogišką prūsų kalbos reiškinį². Kaip žinome, Elbingo žodynėlyje vietoj baltų **ā* ir (tik tam tikrais atvejais) **a* kartais rašomas digrafas *oa*, kuris galėtų reikšti diftongoidą, panašų į kretingiškių *oa*, pvz.: *boadis* „stych“ ‘dūris’, *ploaste* „lylach“

¹ Tiesa, apie tai atsargiai rašoma knygoje: Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – V., 1973, p. 200. Bet remimasis Z. Zinkevičiumi ir kiti požymiai lyg ir rodo, kad autorius nelabai tiki minimais faktais.

² Dėl panašaus latvių diftongoido žr. Ancītis K. Aknīstes izloksne. – Rīgā, 1977, 45. lpp.

'apklotas', *soalis* „krewtecht“ 'žolė', *doalgis* „senze“ 'dalgis'³. Tokie parašymai visai neblogai perteiktų ir kretingiškių tarimą, plg.: *boā·dēs* 'badės', *bl°ā·škā* 'blaško', *ž°ā·lēs* 'žalios', *d°ā·lgis* 'dalgis'⁴.

Dar ryškesnė ir prasmingesnė ši paralelė pasirodo, smulkiau ištyrus labializacijos bei diftongizacijos stiprumą ir distribuciją konkrečiose fonetinėse pozicijose.

Nuo Saussure'o laikų žinoma, kad vietoj Elbingo žodynėlio *oa* arba *o* (< balt. **ā*) katekizmų tekstuose randami jau dvejopi atitikmenys: šiaip jau juose vartojamas *ā*, bet po lūpinių ir gomūrinių (liežuvio užpakalinių) priebalsių randamas *ū* (*u*), plg. III katekizmo („Enchiridiono“) *brāti* 'brolis', *sālin* 'žolė', bet *mūti* 'motina', *supūni* 'žiūponė, t. y. ponia', *mergu* 'merga, mergelė'⁵. Vadinasi, katekizmų tarmėje (gal ir XVI a. prūsų kalboje apskritai) po lūpinių ir gomūrinių priebalsių **ā* kontinuantas yra patyręs stiprią labializaciją, kuri galų gale pavertė jį lūpiniu *ū* tipo balsiu⁶.

Iki šiol tas prūsų kalbos faktas buvo tik konstatuojamas, bet ne interpretuojamas, nes panašaus pozicinio *a* tipo balsių pakitimo kitose kalbose kaip ir nepastebėta — kiek panašus yra nebent tik anglų kalbos *wa* tipo grupių virtimas į *wə* (pvz., *was* → [wɔz] 'buvo'). Dabar, atrodo, prūsų **ā* „skilimą“ į *ā* ir *ū* galima įjungti į šiek tiek platesnį tipologinį ir arealinį kontekstą. Mat kalbamoji *a* labializacija šiaurės žemaičių kretingiškių pietinėje dalyje — Plungės, Stalgėnų, Kulių, Žlibinų⁷ ir kai kuriose kitose apylinkėse labai priklauso nuo fonetinio konteksto. Vienose pozicijose tariami visiškai aiškūs diftongoidai (net diftongai), pvz.: *voā·rkšos* 'vargšas', *boā·šos* 'basas', kituose labializacija tik truputėlį jaučiama, pvz.: *r^(o)ā·šę* 'rašė', *(o)ā·vis* 'avys'.

Kaip parodė sistemingi audiciniai tyrinėjimai ir savistaba, didžiausia labializacija ir diftongizacija būna (1) po *v*, kuris tarmėje paprastai tariamas kaip abilūpis *w* ar β tipo garsas, pvz.: *voā·balā* 'vabalą', *voā·dalā* 'valkata', *voā·ks* 'vaikas', *voā·naks* 'vanagas', *gavoā* 'gavai'. Tik truputį silpnėlesnis lūpinimas girdimas (2) po *b*, pvz.: *boā·dmetis* 'badmetis', *boā·rę* 'barė', *boā·rzdā* 'barzda', *gū·mbōā* 'gumbai'. Toliau

³ Žr. Mažiulis V. Rašyba. — Kn.: Prūsų kalbos paminklai. V., 1966, p. 46 ir lit. Kitokią nuomonę žr. Burwell M. The Vocalic Phonemes of the Old Prussian. — In: Baltic Linguistics. University Park and London, 1970, p. 16–17.

⁴ Norėtusi manyti, kad šie faktai gerokai susilpnina 3 išn. paminėtą Burwello hipotezę: turint tokias vos ne idealias paraleles gyvame baltų dialekte, sunku tikėti, kad Elbingo žodynėlio *oa* turėjo reikšti kokį kitą dvibalsį ar diftongoidą.

⁵ Cit. iš: Endzelin J. Altpreussische Grammatik. — Riga, 1944, S. 38.

⁶ Kitoks (tiesa, nelabai įtikinamas) šių dalykų aiškinimas dėstomas kn.: Schmalstieg W. R. An Old Prussian Grammar. — University Park and London, 1974, p. 12.

⁷ Toliau daugiausia remsimės Žlibinų (Plungės raj.) šnekta, kuri vienam iš mūsų yra gimtoji. Tai kretingiškių šnekta, turinti keletą ryškių telšiškių tarmės reliktnių bruožų. Čia nagrinėjamo reiškinių atžvilgiu Žlibinai laikytini viena iš pačių tipiškiausių šnektų.

(3) eitu pozicijos [*m* –] ir [*p* –], pvz.: *m^oā·žos* ‘mažas’, *žėim^oā* ‘žiemai’, *p^oā·ršos* ‘paršas’, *p^oā·tes* ‘pačios’, *t^(o)ā·rp^oā·s* ‘tarpais’. Dar silpnėlesnis, bet vis dėlto dar pakankamai ryškus lūpinimas girdimas ir matomas (pvz., stebint lūpas) po *g* ir *k* (4), pvz.: *g^oā·ls* ‘galas’, *g^oā·rā* ‘gara’, *lō·ng^oā* ‘langai’, *koneg^oā·kštis* ‘kunigaikštis’, *k^oā·r-t^(o)ā·s* ‘kartais’, *sak^oā* ‘sakai’.

Po visų kitų priebalsių (5) *a* labializacija būna nežymi, kartais tik vos vos pastebima (ypač vyrų kalboje), pvz.: *r^(o)ā·sas* ‘rasos’, *l^(o)ā·pė* ‘lapė’, *n^(o)ā·rdā* ‘nardo’, *t^(o)ā·šė* ‘tašė’, *t^(o)ā·lž^(o)ā* ‘talžai’ ir t. t. Absoliučioje žodžio pradžioje lūpinama silpniau negu 1–4 atvejais, bet stipriau negu 5 atveju, pvz.: *(^o)ā·vėžas* ‘avižos’, *(^o)ā·mats* ‘amatas’. Jokios labializacijos nebūna po minkštųjų priebalsių: *jā·kə* ‘Jaką (pavardė)’, *žalā·wə* ‘žaliavo’.

Matyt, ir be smulkesnių komentarų aišku, kad visi ryškesniosios labializacijos bei diftongizacijos atvejai (1–4) sutampa su **ā* virtimo į *ū* atvejais prūsų kalbos katekizmų tarmėje: ir vienur, ir kitur pakitimą lemia progresyvinė lūpinių ir gomuriinių priebalsių įtaka. Labializacija būna silpna tose pozicijose, kuriose ši prūsų tarmė turėjo *ā*.

Savaime suprantama, kad negalima kalbėti apie genetinį šių reiškinių ryšį: prūsų kalboje kalbamosios pozicijos yra sąlygojusios dvejopą baltų **ā* reflekso raidą, šiaurės žemaičių tarmėje – gana neseno *a* (kilusio iš *ai* arba pailgėjusio tam tikrais atvejais *a*) alofonų distribuciją. Tačiau tipologiniu ir distribuciniu atžvilgiu šie reiškiniai yra tiek panašūs, kad žemaičių faktus tiesiog galima laikyti ankstesnio prūsų *ā* raidos etapo modeliu. Galima, sakysim, įsivaizduoti, kad prūsai iš pradžių turėjo kiek labializuotą **ā̃* (< balt. **ā*), kuris vėliau patyrė smarkią labializaciją bei diftongizaciją [$\frac{P}{K}$ –] tipo pozicijose. Dar vėliau – jau visuotinio bilingvizmo ir kalbos agonijos sąlygomis – galėjo įvykti alofonų poliarizacija bei fonologizacija: menčiau labializuotą alofoną galėjo pakeisti nelūpinis *ā*, stipriau labializuotą alofoną – tipiškiausias lūpinis balsis *ū*.

Ne taip sunku suprasti, kodėl kretingiškių *a* patiria labializaciją. Šioje tarmėje prieš neaukštutinius priešakinės eilės balsius daugeliu atvejų priebalsiai neminkštinaimi – ypač kieti, gal net kiek veliarizuoti būna lūpiniai *p*, *b*, *v*, *m* prieš *ę* ir *e*. Dėl tokių priebalsių įtakos abu šie balsiai yra labai suužpakalėję, o „užpakalinis“ *e* variantas (*ę*) tik nežymiai tesiskiria nuo „normalaus“ šviesaus bendrinės kalbos ar telšiškių *a*. Vengiant neparankaus *Ce* ir *Ca* tipo junginių supanašėjimo, *a* pakito lūpinių artikuliacijų (resp. tamsesnio, arba žemesnio, tembro) kryptimi. Tai padėjo išlaikyti reikiamą distanciją tarp *Ce* ir *Ca*, kurią kitose tarmėse atitinkamai palaikė palatalizacija *Ce* → *C'e*. Taigi funkcinio požiūriu $\acute{C}e : Ca \approx Ce : C^o a$.

Kadangi prūsų kalboje raida *ė*jo panašiu keliu, galima būtų manyti, kad ir jos tarmėse palatalizacija bus buvusi „žemaitiška“. Bet tai, suprantama, tiktai spėjimas, kurį vargu ar galima įrodyti.

ОДНА ПАРАЛЛЕЛЬ СЕВЕРОЖЕМАЙТСКОЙ И ПРУССКОЙ ФОНЕТИКИ

Резюме

В кретингском диалекте северожемайтского наречия встречается более или менее лабиализованное и дифтонгизированное произношение гласного *a*. Яркие дифтонгоиды типа *oa* произносятся после губных и заднеязычных согласных, в других позициях наблюдается лишь незначительная лабиализация.

Эта дистрибуция аллофонов *a* представляет собой разительную ареально-типологическую параллель развитию общепольского **ā* в диалекте прусских катехизисов, в котором этот гласный подвергся полной лабиализации и изменился в *ī* после губных и заднеязычных согласных, но остался без существенных изменений в других фонетических контекстах.